

Why Houses of Former Manor Farm Workers in Greater Poland Need to be Protected

Renata Gubańska

Dlaczego
wielkopolskie
domy dawnej
służby folwarcznej
należy chronić

Key words: workers' house, cultural heritage, manor farmhands, Greater Poland

Introduction

Since the beginning of the existence of manor farms, ie. since the Middle Ages, for their maintenance and proper operation, in addition to the local peasants, extra workers had also been hired permanently or temporarily, especially during the periods of increased field work. For many decades they lived together with the rural population in their small huts. Although from the early nineteenth century there were already exemplary models of houses with flats for several families appearing in appropriate literature [among others Czak 1830, Rouget 1828], land owners in fact did not see the need to build them. The situation completely changed around the middle of the nineteenth century when the economic situation had deteriorated and the landowners were not able to properly pay their employees. They tried to keep them by providing them with basic living conditions. Since the mid-nineteenth century in almost every farm grange they had erected cheap but comfortable homes comprising under one roof from several to up to a dozen or so dwellings [Domaniewski 1912, Rozbicka 2007].

A considerable increase in the economic construction for manor farm workers was also noticeable in

the region of Greater Poland, which due to its well developed agrarian culture was characterized by a high level of agricultural production, and a resulting rich network of manor farms. In fact, in every village where manor farms prospered residential buildings for farm workers were erected [Kodym-Kozaczko 1993]. Despite the fact that those buildings were economically constructed, they were very distinctly differentiated especially in terms of architectural detail, which was due to the status of selected workers in the occupational hierarchy within the farms. The higher rank a worker had, the more comfortable flat he received. Comfort was manifested essentially by a number of apartments under one roof. Two-flat buildings were desirable, but they usually placed four dwelling units in one building, which was commonly referred to as *czworak*. In the field, quite frequently there are 6 and 8 apartments in one building. A larger number of lodgings also occurred but it was rare. Houses for single families were usually built for specialized professional groups, e.g. a gardener, blacksmith or distiller.

With all certainty the introduction of this type of housing construction had contributed to the enrichment of rural cultural heritage in the Greater Poland region. These systems have remained legible to the present, and are manifested by their specific positioning and distinctive architecture.

Słowa kluczowe: dom pracowniczy, dziedzictwo kulturowe, służba folwarczna, Wielkopolska

Wprowadzenie

Od początku formowania się założeń folwarcznych, tj. od średniowiecza, na ich utrzymanie i prawidłowy rozwój pracowali, oprócz miejscowych chłopów, pracownicy najemni zatrudnieni na okres stały bądź czasowy, głównie w trakcie nasilonych prac polowych. Przez wiele dziesiątków lat zamieszkiwali oni razem z ludnością wiejską w ich niedużych chatkach. Mimo iż już od początku XIX w. w literaturze branżowej pojawiały się przykładowe wzory domów z mieszkaniami dla kilku rodzin [Czak 1830, Rouget 1828], w rzeczywistości właściciele majątków ziemskich nie widzieli potrzeby ich budowania. Sytuacja całkowicie się zmieniła około połowy XIX w., kiedy to koniunktura gospodarcza uległa pogorszeniu i właściciele ziemscy nie byli w stanie odpowiednio opłacić swoich pracowników. Próbowali ich zatrzymać przez zapewnienie im podstawowych warunków mieszkaniowych. Od połowy XIX w. w prawie każdym gospodarstwie folwarcznym stawiano tanie, ale wygodne domostwa, mieszczące pod jednym wspólnym dachem od kilku do nawet kilkunastu mieszkańców [Domaniewski 1912, Rozbicka 2007].

Poważne nasilenie budownictwa ekonomicznego dla pracowników folwarcznych było również zauważalne na terenie Wielkopolski, która dzięki znacznie rozwiniętej kulturze agrarnej odznaczała się wysokim poziomem produkcji rolnej, a w związku z tym i bogatą siecią gospodarstw folwarcznych. Właściwie w każdej miejscowości, w której prosperowały założenia rezydencjonalno-folwarczne, postawiono budynki mieszkalne dla pracowników tychże gospodarstw [Kodym-Kozaczko 1993]. Pomimo faktu że było to budownictwo tanie, to bardzo czytelne było jego zróżnicowanie, przede wszystkim oprawy architektonicznej ze względu na status danych robotników w zawodowej hierarchii folwarków. Im pracownik miał wyższą rangę, tym wygodniejsze otrzymywał mieszkanie. Komfort ten objawiał się zasadniczo liczbą mieszkań pod jednym dachem. Pożądane były dwumieszkaniowe, jednak najczęściej umieszczano cztery lokale mieszkalne w budynku, powszechnie nazywane czworakiem. W terenie stosunkowo często występuje również 6 i 8 mieszkań w jednym obiekcie. Większa liczba kwater jest spotykana, należy jednak do mniejszości. Domy dla pojedynczych rodzin budowano z reguły dla wyspecjalizowanych grup zawodowych, np. ogrodnika, kowala czy gorzelanego.

Z całą pewnością wprowadzenie tego typu budownictwa mieszkaniowego wpłynęło na wzbogacenie

ruralistyki wielkopolskiej wsi. Układy te są czytelne do dziś, a uwidaczniają się poprzez specyficzne usytuowanie oraz charakterystyczną architekturę.

Materiał i metody

Przedmiotem badań są budynki mieszkalne wzniesione dla rodzin dawnej służby folwarcznej, zlokalizowane w południowej części województwa wielkopolskiego. Od początku powstania stanowiły nieodłączną część założeń rezydencjonalno-folwarcznych i podobnie jak one – stały element wielkopolskiej wsi. Omawiana grupa domów pracowniczych wyróżniała się w układach ruralistycznych zarówno charakterystyczną kompozycją przestrzenną, jak i opracowaniem architektonicznym.

Celem pracy jest wskazanie wartości kulturowych i ekonomicznych folwarcznego budownictwa mieszkaniowego. Zabudowania te nadal są obecne w wiejskich strukturach przestrzennych Wielkopolski i stanowią o wartościach historycznych zespołów architektonicznych, wpływając zarazem na niepowtarzalność miejsc, w których występują.

Metody badań w pierwszej fazie polegały głównie na pracach teoretycznych, tj. wyszukaniu i zebraniu materiałów źródłowych, planistycznych oraz dostępnej literatury. Jako obszar badań wybrano południową część województwa wielkopolskiego, a dokładnie Pojezierze Leszczyńskie,

Materials and methods

The subject of the research are residential buildings constructed for the families of former farm workers, located in the southern part of Greater Poland. From their beginning they constituted an inseparable part of the manor farm complexes and like them – are an integral part of the Greater Poland rural landscape. The group of buildings under study stand out in terms of both rural layout systems as well as their architectural design.

The aim of the study is to identify the cultural and economic values of manor farm residential houses. These structures are still present in rural layouts of Greater Poland and represent historical values of the architectural complexes, affecting at

the same time the uniqueness of the places they exist in.

The research methods in the first stage focused mainly on theoretical work, i.e. searching and collecting source materials, planning documents and literature. The area selected for study was the southern part of the Greater Poland region, namely the Leszno Lake District, the Upland of Leszno (*Wysoczyzna Leszczyńska*) and the Upland of Kalisz (*Wysoczyzna Kaliska*). In the next stage site inspections were performed and the necessary inventories and photographic and drawing as well as descriptive works were carried out. Based on the conducted field research and the collected material analyses were made, which formed the basis for the conclusions.

Results

In the structures of a village in Greater Poland there occurred generally 3 types of buildings of residential functions. These included country mansions, which now perform different functions, farmhouses and homes of former manor farm workers. These listed at the end can be divided in more detail according to the rank that their residents had in the hierarchy of the manor farm occupations. In this way we can distinguish houses designed for servants working directly in the manor house; single houses inhabited by families of specialized professional groups, like foresters, brewers and millers, and the largest and most diverse group houses for the lowest-ranking farmhands. It is these buildings that even today affect the perception of rural layouts in the region of Greater Poland.

Criterion I – building material

The distinctive element (more on the traits in the structure of rural writes, among others Niedźwiecka-Filipiak [2009]) of rural buildings in Greater Poland is the red ceramic brick, which has been widely used since the second half of the nineteenth century. It was used for the construction of cheap residential buildings with simple facades, virtually devoid of architectural detail, as in the case of the twelve-family house in Dłonie or four-family building in Sulejewo, or with the typically used

Fig. 1. Stary Białcz, a brick house for 4 families with neogothic architectural elements

Ryc. 1. Stary Białcz, ceglany czworak o neogotyckim wystroju architektonicznym

Wysoczyznę Leszczyńską i Wysoczyznę Kaliską. W następnym etapie prac wykonano wizje lokalne i niezbędne inwentaryzacje fotograficzno-rysunkowe, a także opisowe. Opierając się na przeprowadzonych badaniach terenowych oraz zgromadzonym materiale, opracowano analizy, które stanowiły podstawę do sporządzenia wniosków.

Wyniki

W strukturach wielkopolskiej wsi występowały generalnie 3 rodzaje budynków o funkcjach mieszkalnych. Należały do nich rezydencje wiejskie, które obecnie pełnią różne funkcje, domy w zagrodach oraz mieszkania dawnych pracowników folwarcznych. Te wymienione na końcu można podzielić szczegółowiej ze względu na zajmowaną rangę w hierarchii zawodowej danego folwarku jego mieszkańca. W ten sposób wyróżniono oficyny mieszkalne, przeznaczone dla służby zajmującej się bezpośrednio dworem; pojedyncze domy zamieszkiwane przez rodziny wyspecjalizowanych grup zawodowych, jak chociażby leśników, browarników czy młynarzy oraz najliczniejszą i najbardziej zróżnicowaną grupę domostw dla najniższej rangą służby folwarcznej. To właśnie te zabudowania nawet współcześnie oddziałują na percepcję wielkopolskich układów ruralistycznych.

Kryterium I – materiał budowlany

Elementem wyróżniającym (szerzej na temat wyróżników w strukturach wiejskich pisze m.in. Niedźwiecka-Filipiak [2009]) wiejskie zabudowania Wielkopolski był powszechnie stosowany od drugiej połowy XIX w. materiał budowlany, tj. czerwona cegła ceramiczna. Wznoszono z niej skromne budynki mieszkalne o prostych fasadach, właściwie pozbawione detalu architektonicznego, jak w przypadku dwanaścioraka z Dłoni czy czworaka z Sulejewa bądź z zastosowanym typowym, ceglany kostiumem architektonicznym jak chociażby w ośmioraku w Anielinie lub czworaku w Gryżynie. Zdarzały się domostwa o bogatszym wystroju architektonicznym nawiązującym do minionych epok w przypadku obiektów ceglanych o cechach neogotyckich. Domy takie zachowały się m.in. w Pępowie czy Starym Białczu (ryc. 1). Oprócz zabudowań murowanych z cegły i pozostawianych ich nieotynkowanych wznoszono także konstrukcje trwałe murowane z kamienia bądź mniej trwałe i z tego względu obecnie rzadziej spotykane – szachulcowe (Włoszakowice) lub tzw. mur pruski (np. Granecznik).

Należy wspomnieć, że czerwona cegła tak charakterystyczna dla współczesnego, wiejskiego budownictwa wielkopolskiego, a tak powszechnie stosowana w przeszłości, ponad sto lat temu wywoływała

ogromne oburzenie u Zygmunta Czartoryskiego. Zdaniem księcia był to najzwyczajniejszy objaw „zniemczenia” tych ziem [Czartoryski 1896]. Prawdą jednak jest, że zabudowania murowane z czerwonej cegły powstały pod wpływem Prus, jakim ziemie wielkopolskie były poddane przez dziesiątki lat w minionym okresie dziejowym. Obecnie należy się martwić szybkim zanikaniem specyficznej, czerwonej zabudowy mieszkaniowej.

Na podstawie badań przeprowadzonych w obszarze analiz ustalono, że dla domów o niezaprzeczalnych wartościach historycznych największe zagrożenie stwarzają obecni lokatorzy i ich nie do końca właściwie przeprowadzane prace remontowe oraz termoizolacje, które systematycznie prowadzą do zasłaniania lub utraty niepowtarzalnej tkanki budowlanej.

Kryterium II – rozwiązania architektoniczne

Przy wznoszeniu budynków mieszkalnych dla rodzin pracowników służby folwarcznej zawsze kierowano się aspektami funkcjonalnymi i ekonomicznymi. Każdy dom miał za zadanie spełniać w pierwszej kolejności podstawowy program użytkowy, a dopiero później bronić się odpowiednio dobranymi proporcjami i elementami opracowania architektonicznego.

Na specyfikę domostw dawnej służby folwarcznej istotny wpływ

brick architectural design e.g. in the eight-family house in Anielin or four-family one in Gryżyno. There were occasionally houses of richer architectural design reminiscent of the past eras, with neo-Gothic features in the case of brick buildings. Such houses are preserved, among others, in Pępowo or in Stary Białcz (Fig. 1). In addition to the brick buildings that were left non-plastered, there were also constructed permanent structures of stone as well as less permanent ones and therefore less common now – half-timbered houses (Włoszakowice) or the so-called Prussian wall (e.g. Graniecznik).

It should be noted that the red brick so characteristic of contemporary rural construction in Greater Poland, as well as commonly used in the past more than a hundred years ago, aroused great disapproval of Zygmunt Czartoryski. According to the prince it was the most ordinary symptom of “germanisation” of these lands [Czartoryski 1896]. But the truth is that the buildings built of red brick were created under the influence of Prussia, which Greater Poland had been subjected to for decades in the past period of history. By now it should have become worrisome that we are witnessing the rapid disappearance of this specific, red residential housing.

Based on the research conducted in the area of study it has been found that the houses of undeniable historical values are now faced with greatest threat from their present

residents and their not quite properly carried out repair works and thermal insulations, which regularly lead to obscuring or losing the unique tissue of the buildings.

Criterion II – architectural solutions

When constructing residential buildings for farm workers' families functional and economic aspects were most important to be reckoned with. Each house was designed to meet basic utility levels above all, and only later appropriately selected proportions and architectural design elements were taken into consideration.

The specificity of the houses of the former farm workers was significantly influenced by their internal room layout. Most of them are based on a fixed one- or two-chamber model. This means that a single premises consisted of a hall, chamber (i.e. the kitchen) and one or two other chambers (i.e. rooms). The modules were combined in a variety of repetitive configurations dependent on the needs of a selected manor farm. The most common solution in the area of research is four lodging units in one building – commonly referred to as *czworaki*. Quite frequently there were also built 6 or 8 apartments under one roof (the so-called *sześcioraki* and *ośmioraki*). Less frequently buildings with only two lodgings were built due to their increased construction costs. In the field, there are also multi-

family buildings with several lodging units in the interior (e.g. ten, twelve or even sixteen). Although their construction cost was the most profitable, it was the least favorable solution with regard to its use. It was primarily in connection with the maintenance of law and order in the nearest surroundings [Giżycki 1827], as well as reduction of the possibility of arguments between the residents (mostly housewives). The modular layout of the interiors was often reflected in the composition of longitudinal building facades. This was expressed as a rule in the repetitive arrangement of window and door openings as well as chimneys. Despite their simplicity but with their properly selected proportions, these houses formed and still form the decoration of the areas they occur in.

Due to the fact that the region of Greater Poland is dominated by red brick constructions with non-plastered facades in most cases, a distinctive architectural detail also made of bricks had been formed there (Fig. 2). The most commonly seen forms are specific decorative dripstones, window ledge cornices, inter-storey cornices and top eaves. Basic window lintels of an arch segment were obtained from properly stacked bricks (Jastrzębniki, Sulejewo). Not infrequently, the upper part of specially shaped bricks projected outside the face of the wall (Czacz, Smolice). Cornices at the inter-storey level were made from properly arranged bricks, i.e. meshed

wywierał wewnętrzny rozkład pomieszczeń. Większość z nich opierała się na stałym module jedno- lub dwuizbowym. Oznacza to, że pojedynczy lokal składał się z sieni, komory (tj. kuchni) oraz jednej lub dwóch izb (tzn. pokoi). Wspomniane moduły łączono w różnych, powtarzalnych konfiguracjach uzależnionych od potrzeb wybranego gospodarstwa folwarcznego. Najczęściej spotykanym rozwiązaniem w obszarze badań są 4 lokale mieszkalne w jednym budynku – popularne czworaki. Stosunkowo często budowano także 6 i 8 mieszkań pod jednym dachem (tzw. sześcioraki i ośmioraki). Rzadziej stawiano obiekty z tylko 2 kwaterami ze względu na podwyższone koszty budowy. W terenie występują również zabudowania wielorodzinne z kilkunastoma lokalami we wnętrzu (np. dziesięcioraki, dwanaścioraki czy nawet szesnaścioraki). Mimo iż ich kosztorys budowy był najbardziej opłacalny, to najmniej korzystny ze względu na ich użytkowanie. Chodziło przede wszystkim o utrzymanie ładu i porządku w najbliższym obejściu [Giżycki 1827], a także zminimalizowanie możliwości wystąpienia kłótni pomiędzy mieszkańcami (głównie gospodyniami). Modułowy rozkład wnętrz bardzo często znajdował odbicie w kompozycji podłużnych elewacji zewnętrznych. Wyrażało się to z reguły w powtarzalnym rozmieszczeniu otworów okiennych i drzwiowych oraz kominów. Domostwa te mimo swojej prostoty, ale z prawidłowo

dobranymi proporcjami stanowiły i stanowią nadal ozdobę przestrzeni, w których występują.

W związku z faktem, że na terenie Wielkopolski dominuje budownictwo murowane z czerwonej cegły w większości przypadków z fasadami nieotynkowanymi, wytworzył się charakterystyczny detal architektoniczny również wykonany z cegły (ryc. 2). Najczęściej spotykanymi formami dekoracyjnymi są swoiste nadokienniki, gzymsy parapetowe, międzykondygnacyjne i wieńczące. Podstawowe nadproża okienne o profilu wycinka łuku odcinkowego

uzyskiwano z odpowiednio ułożonych cegieł (Jastrzębniki, Sulejewo). Nierzadko górną partię specjalnych kształtek ceglanych wysuwano poza lico muru (Czacz, Smolice). Gzymsy natomiast w pasie międzykondygnacyjnym otrzymywano z odpowiednio ułożonych cegieł, tj. zazębionych ukośnie (Dłóń, Choryń), a wieńczące przybierały wykrój schodkowy (Górzno, Niechłód).

W strukturach wielkopolskiej wsi występują również murowane domostwa dawnej służby folwarcznej z otynkowanymi w znacznej części połaciami fasad. Ich specyficzne

Fig. 2. Anielin, an example of brick architectural detail

Ryc. 2. Anielin, przykład ceglano architektonicznego

Fig. 3. Brodnica, sculpture of St. Michael in the corner of a house

Ryc. 3. Brodnica, rzeźba św. Michała Archaniola w narożu budynku

diagonally (Dłóń, Choryń), and the crowning ones assumed a step-like shape (Górzno, Niechłód).

In the structures of Greater Poland villages there are also brick houses of former farmhands with plastered facades. Their specific decorations are vertical or horizontal stripes made of bricks, which sometimes also surround window frames. They are representative of buildings situated within the study area in such locations as Krzycko Małe or Pawłowice. Originally, it was much less common to find stone or brick buildings with entirely plastered elevations. Ornamental elements were

obtained by making profiled plaster molds, like window bands or pilaster strips (Bonikowo, Kaleje).

What also needs to be mentioned are houses with specially selected architectural detail. These include statues of saints placed on building facades. Their location varies. As a rule, they are located in the semi-circular recesses situated either in the central part of the facade or roof projection, or small shrines located in arcades or house corners. All these location possibilities for sculptures are to be found in the village of Gola. In Luciny, however, they occur only in the upper part of the gable wall of the building. Brodnica, on the other hand, makes a lasting impression with its eight modernized to a greater or lesser extent houses boasting the original statues of various saints in the corners (Fig. 3). A slightly different decorative element are the dates placed on elevations (Sokołowice, Turew) or very rarely occurring clocks (e.g. Stored in the top of the Parczewo).

It should be emphasized that at the moment the region of Greater Poland is beginning to have a prevailing number of residential buildings that are plastered [Gubańska 2011]. This condition results from large scale adaptation, modernization and repair operations that are conducted there, with thermal insulation works dominating. Unfortunately, in most cases, these measures lead to a partial or overall destruction of the original architectural design (Fig. 4) and thus

to the loss of the historical value of the above mentioned objects [Rouba 2009].

Criterion III – location within the village

In the area of investigation residential houses for families of former farmhands had always administratively belonged to residential-palace complexes and formed with them a homogeneous whole, although they were mostly situated outside the very courtyard of the manor house. This arrangement is typical of farm buildings in the analyzed part of Greater Poland. They were located, on one hand, in close proximity to the manor farm, and on the other one – in a certain isolation, which made them a distinguished group of buildings. The houses under study were generally situated along the inner village roads.

Depending on the local conditions and needs they were erected either on one (Baszków, Chrzastowo, Wronów) or both sides of the road (Borowo, Jaraczewo, Mierzejewo) forming specific sequences of residential and utility buildings with “internal” streets at their back. The houses were built alongside the road with the roof ridges running parallel to it (Fig. 5). Several houses arranged in that way formed a kind of array of shapes. At a small distance at their back there were small utility houses, the so-called cells. Roof ridge parallel arrangement in relation to the road

zdobienie stanowią pionowe lub poziome pasy wykonane z cegły, czasami będące jednocześnie opaskami okiennymi. Są one również reprezentowane przez zabudowania zlokalizowane w granicach opracowania, jak np. w Krzycku Małym czy Pawłowicach. Pierwotnie znacznie rzadziej były spotykane murowane z kamienia lub cegły budynki z otynkowanymi w całości elewacjami. Elementy zdobień otrzymywano poprzez wykonanie w tynku profilowanych form, jak chociażby opasek okiennych czy lizen (Bonikowo, Kaleje).

Trzeba wspomnieć o domach ze specjalnie dobranym szczegółem architektonicznym. Należą do nich rzeźby świętych umieszczone w fasadach budynków. Ich umiejscowienie jest różnorodne. Z reguły znajdują się w półokrągłych wnękach

usytuowanych bądź w centralnej części elewacji lub wystawie dachowej albo małych kapliczkach zlokalizowanych w podcieniach czy narożach domostw. Wszystkie wymienione możliwości lokalizacji rzeźb występują we wsi Gola. W Lucinach natomiast tylko w górnej partii ściany szczytowej budynku. Z kolei niezapomniane wrażenie robi Brodnica, w której to 8 w większym lub mniejszym stopniu zmodernizowanych domów zachowało oryginalne rzeźby różnych świętych w narożach (ryc. 3). Nieco odmienny element dekoratorski stanowią daty zamieszczone na elewacjach (Sokołowice, Turew) lub zdecydowanie rzadko występujące zegary (np. zachowany w szczycie w Parczewie).

Należy podkreślić fakt, że obecnie na terenie Wielkopolski zyczą przeważać budynki mieszkalne

otynkowane [Gubańska 2011]. Stan taki wynika z masowo prowadzonych działań adaptacyjnych, modernizacyjnych i remontowych, w których dominują prace termoizolacyjne. Niestety, w większości przypadków wspomniane działania prowadzą do częściowego bądź całościowego zatracenia pierwotnego wystroju architektonicznego (ryc. 4), a tym samym do utraty historycznych wartości tychże obiektów [Rouba 2009].

Kryterium III - lokalizacja w strukturze wsi

W obszarze badań domy mieszkalne dla rodzin dawnej służby folwarcznej administracyjnie zawsze przynależały do zespołów rezydencjonalno-pałacowych i stanowiły z nimi jednorodną całość, mimo że sytuowano je przeważnie poza

Fig. 4. Grabonóg, gradual disappearance of old architectural elements

Ryc. 4. Grabonóg, stopniowe zanikanie historycznego wystroju architektonicznego

Fig. 5. Kołaczkowice, workers' homes arranged unilaterally along the road

Ryc. 5. Kołaczkowice, usytuowanie domów pracowniczych wzdłuż drogi jednostronnie

was the prevailing one. The strip of space created between the houses and the cells served primarily for communication and basic works performed by the residents.

Far less frequently there are arrangements of residential buildings around separate yards. Some of them create interesting squares within the layout of a given village (Lewków, Stary Białcz), and some of them form separate inner yards (Gogolewo, Marchwacz). Additional squares in a village plan make up communal space for residents and offer many

possibilities for their use, and hence their management. Inner yards, in turn, provide excellent conditions for the integration of residents, which is why they should be designed in such a way that would provide space for common use and co-existence.

What must be remembered is that an integral part of workers' housing complexes were house gardens, located in front of the residential building or behind the cells. Mostly small front gardens served more of a decorative function than a utilitarian one. There were situations,

however, such as e.g. in Turew or Skoraszewice where large areas of the plot served as vegetable gardens. However, in most cases, vegetable gardens and orchards were found at the back of the utility buildings. Currently, the areas of the former gardens are still being used for gardening purposes. What is noticeable now, however, is their gradual transformation for recreational purposes with predominating areas of grass and / or decorative plants.

Fig. 6. Piotrowo, a former house for 4 families after modernization

Ryc. 6. Piotrowo, dawny czworak po współczesnej modernizacji

obrębem właściwego dziedzica folwarcznego. Taki układ jest charakterystyczny dla zabudowań folwarcznych w analizowanej części Wielkopolski. Lokowano je z jednej strony w bezpośredniej bliskości folwarku, z drugiej zaś – w pewnym odosobnieniu, co czyniło z nich wyodrębnione grupy zabudowań. Omawiane domy pracownicze umieszczano z reguły wzdłuż wewnętrznych dróg danej miejscowości.

W zależności od miejscowych uwarunkowań i potrzeb stawiano je bądź po jednej (Baszków, Chrzastowo, Wronów), bądź po obu stronach drogi (Borowo, Jaraczewo, Mierzejewo). Przy tego typu lokalizacjach wytworzyły się specyficzne ciągi zabudowań mieszkalno-gospodarczych, tworzące na zapleczu budynków mieszkalnych „wewnętrzne” uliczki. Domy pracownicze budowano równoległe do drogi i to przeważnie w ustawieniu kalenicowym względem niej (ryc. 5). Kilka w ten sposób ustawionych domów tworzyło pewnego rodzaju szereg brył. Na ich zapleczu, w niedużym oddaleniu, stawiano małe obiekty gospodarcze, tzw. komórki. Przeważało ustawienie równoległe i kalenicowe w stosunku do drogi i tym samym do zabudowy mieszkaniowej. Utworzony pas przestrzeni pomiędzy domami a komórkami służył przede wszystkim komunikacji oraz podstawowym pracom, wykonywanym przez mieszkańców (o charakterze gospodarczym).

Zdecydowanie rzadziej, ale występują ustawienia budynków mieszkalnych wokół odrębnych dziedziców. Część z nich tworzy interesujące placyki w ruralistyce danej miejscowości (Lewków, Stary Białcz), a część – wydzielone podwórza wewnętrzne (Gogolewo, Marchwacz). Dodatkowe placyki w planie wsi stanowią przestrzeń wspólną dla mieszkańców i dają wiele możliwości ich wykorzystania, a w związku z tym i zagospodarowania. Z kolei dziedzice wewnętrzne stwarzają doskonałe warunki do integracji mieszkańców, dlatego należy je tak aranżować, aby wygospodarować miejsca do wspólnego użytkowania i przebywania.

Należy pamiętać, że nieodłącznym elementem pracowniczych zespołów mieszkaniowych były ogrody przydomowe, znajdujące się przed budynkiem mieszkalnym lub za ciągiem komórek. Przeważnie nieduże przedogródki pełniły raczej funkcje ozdobne niż użytkowe. Zdarzały się jednak sytuacje, jak np. w Turwi czy Skoraszewicach, że znacznej powierzchni działki były ogrodami warzywnymi. Jednak w zdecydowanej większości przypadków ogrody warzywne i sady zakładano na tyłach obiektów gospodarczych. Obecnie obszary dawnych ogrodów nadal są wykorzystywane jako ogrody. Zauważa się jednak ich stopniowe przekształcanie na cele wypoczynkowe, czyli przeważają nawierzchnie trawiaste lub/i rośliny ozdobne.

Podsumowanie

Z powyższych rozważań wynika, że na indywidualizm i pewnego rodzaju odrębność budynków mieszkalnych dla rodzin dawnej służby folwarcznej wywarły wpływ 3 główne czynniki, a mianowicie: zastosowany do wzniesienia ich konstrukcji materiał budowlany, przyjęte rozwiązania architektoniczne oraz ich specyficzna lokalizacja w strukturach wielkopolskich wsi. Obecnie najbardziej czytelne jest nadal usytuowanie w planie miejscowości. Na przestrzeni minionych dziesięcioleci w przypadku zachowanych domów pozostaje ono bez znaczących zmian. Jednak w ostatnich kilkunastu latach nieodwracalnym przeobrażeniami ulegają domostwa tak pod względem ukształtowania bryły, jak i wyglądu elewacji (ryc. 6). Do takiego stanu rzeczy przyczyniają się sami mieszkańcy, którzy próbując dostosować dawny program użytkowy obiektu do współczesnych potrzeb, nieświadomie przyczyniają do ich niszczenia.

W celu uchronienia tej specyficznej grupy budynków mieszkalnych od ostatecznego zatracenia ich walorów architektonicznych i związanych z tym wartości historycznych należy podjąć natychmiastowe działania ochronne. Najważniejszym z nich jest uświadomienie współczesnym użytkownikom, że zamieszkują wyjątkowe obiekty i wskazać im właściwe sposoby przeprowadzania prac remontowych

Conclusions

What results from the above mentioned findings is that the individualism and a certain of kind of uniqueness of former manor farm workers' residential buildings were determined by three main factors, namely: the construction material used for their erection, the architectural solutions adopted and their specific location within the structures of the village. What is currently still most legible is their location within the village layout. Over the past decades, in the case of the preserved houses it has remained with no significant changes. In the recent years, however, the buildings have been subjected to irreversible transformations both in terms of their overall shape as well as the appearance of the facades (Fig. 6). It is their inhabitants themselves who contribute to such condition trying to adapt the former function of the buildings to their current needs, and unwittingly bringing about their destruction.

In order to protect this unique group of buildings from the ultimate perdition of their architectural and historical values, immediate protective measures ought to be taken. The most important of these is making their present residents aware of the fact that they live in exceptional buildings and instructing them on the proper way of carrying out repair and modernization works (more to be found on this subject, among others, Brunskill [2007], Brykowska [2013]

or Feilden [2009]). Appropriate legal regulations should provide for a mandatory requirement of drawing up local development plans for each area, which would include basic guidelines and instructions. The measures taken would be aimed at preventing these buildings from further destruction and their gradual disappearance with regard to the rural issues in the region of Greater Poland.

Summing up, the homes of former manor farm workers need be protected both for their architectural value and location within the rural layout systems. These elements represent the historical values and rural cultural heritage, which we need to keep in the best condition, possibly most similar to the original form secured for future generations, so that they can witness and experience the old but very special residential housing *in situ*.

Renata Gubańska

Institute of Landscape Architecture
University of Environmental and Life Sciences
in Wrocław

All the photographs taken by the author.

i modernizacyjnych (szerzej piszą na ten temat m.in. Brunskill [2007], Brykowska [2013] czy Feilden [2009]). Kwestie prawne uporządkowałyby obowiązkowy wymóg sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla każdej miejscowości, które zawierałyby podstawowe wytyczne i instrukcje. Podjęte działania miałyby na celu uchronienie pracowniczych domów dawnej służby folwarcznej od dalszej destrukcji i stopniowego zanikania ich znaczenia w ruralistyce wielkopolskiej wsi.

Podsumowując, wielkopolskie budynki mieszkalne dla rodzin dawnych pracowników folwarcznych należy chronić zarówno ze względu na ich walory architektoniczne, jak i umiejscowienie w układach ruralistycznych. Elementy te stanowią o ich wartościach historycznych oraz wiejskim dziedzictwie kulturowym, które powinniśmy zachować w jak najlepszym stanie, najlepiej zbliżonym do oryginalnego dla następnych pokoleń, aby mogły one obcować ze starym, ale także wyjątkowym budownictwem mieszkaniowym *in situ*.

Renata Gubańska

Institut Architektury Krajobrazu
Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu

Wszystkie fotografie wykonała autorka.

Literature – Literatura

1. Brunskill R.W., 2007. *Traditional Farm Buildings and Their Conservation*. Yale Un. Press, Yale.

2. Brykowska M.E., 2013. Nośniki wartości w architekturze zabytkowej [w:] B. Szmygin (red.), *Wartościowanie zabytków architektury*. Wyd. PKN ICOMOS, Muzeum Pałac w Wilanowie, Warszawa, 51–60.

3. Czak A., 1830. *Wzory budowli wiejskich na 24 tablicach litograficznych z ukazaniem zasad do oznaczenia ich obszerności i obrachowania kosztów oraz z dodaniem nauki tawiania budowli z ubiianey ziemi*. Warszawa.

4. Czartoryski Z., 1896. *O stylu krajowym w budownictwie wiejskim*. Księgarnia J.K. Żupańskiego, Poznań.

5. Domaniewski C., 1912. *Plan i kosztorys Czworaków dla służby folwarcznej*. Nakładem Gazety Rolniczej, Warszawa.

6. Feilden B.M., 2009. *Conservation of Historic Buildings*. Amsterdam – Boston – Heidelberg – London – New York – Oxford – Paris – San Diego – San Francisco – Singapore – Sydney – Tokyo. Architectural Press.

7. Giżycki F., 1827. *O przyozdobieniu siedlisk wiejskich. Rzecz zastosowana do Polski*. Nakładem i drukiem N. Glücksberga, t. 2., Warszawa.

8. Gubańska R., 2011. Trwanie czy przemijanie mieszkań dawnych pracowników folwarcznych. *Architektura Krajobrazu*, 4, 18–22.

9. Kodym-Kozaczko G., 1993. Zespoły dworskie i pałacowo-folwarczne północnej części województwa leszczyńskiego i ich wpływ na kompozycję i krajobraz wsi. *Materiały III Międzynarodowego Sympozjum pt. „Aktywizacja obiektów i zespołów architektury zabytkowej, Krajobraz i wieś”*. Pszczyna, 139–154.

10. Niedźwiecka-Filipiak I., 2009. *Wy różniki krajobrazu i architektury wsi Polski południowo-zachodniej*. Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu.

11. Rouba B.J., 2009. *Dlaczego adaptacje niszczą zabytki i czy tak być musi? [w:] B. Szmygin (red.), Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*. Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska, Warszawa 113–128.

12. Rouget M., 1828. *Budownictwo wiejskie czyli Doręcznik dla Gospodarzy obejmujący wszelkie zasady i prawa które w stawianiu różnych budynków ekonomicznych i mieszkalnych na wsi, dla nadania im większej dogodności i trwałości, zachować potrzeba*. Drukarnia Zawadzkiego i Węckiego, Uprzywilejowanych Drukarzy i Księgarzy Dworu Królestwa Polskiego, Warszawa.

13. Rozbicka M., 2007. *Małe mieszkanie z ogrodem w tle w teorii i praktyce popularnego budownictwa mieszkaniowego w międzywojennej Polsce*. Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.

Summaries

Problems

The Analyses of Rural Landscape with the Use of Historical Materials on the Examples of Suburban Villages of Wrocław

Rural landscape has been subject to intensive transformations in recent years. What ought to be done for it to retain its traditional character and comply at the same time with modern standards as well as provide an appropriate quality of life for its inhabitants? This question needs to be answered promptly. It is vital to retain and use for future development plans the still preserved specific rural landscape, which contributes to regional diversity. Decision making here may be helped by visual analyses of villages, compared with historical materials, cartographic, iconographic ones and supported by other references. All this information helps to understand the old countryside and the potential of its landscape. The article presents an attempt at the analysis of rural landscape in this context on the example of villages located near Wrocław.

**Liliana Serafin, Irena
Niedźwiecka-Filipiak**

The Riverside Areas and their Spatial Characteristics Affect the Recreational And Antisocial Behaviors of their Users and Offer Proposals for their Transformations

Wrocław is called the city of a hundred bridges – located on the Odra River and its four tributaries – it is one of the most populated and largest cities in Poland.

The article focuses on the green areas located by the waters, which are frequently places of daily recreation for its residents. Like any area of this type these sites also possess spatial characteristics conducive both to recreational as well as antisocial behaviors.

The main aim of this work was to select and characterize these features on the example of some riverside areas of Wrocław based on the field research as well as to assess them, which was possible due to the analysis of appropriate literature. The paper depicts and summarizes the recommended spatial characteristics (favoring recreation), those which are not recommended (conducive to antisocial behaviors, not favoring recreation) as well as controversial ones (conducive both to recreational and antisocial behaviors). It provides the main recommendations to improve safety within the space of the river side areas.

Karolina Anwajler, Aleksandra Lis

Suburbs as Non-Places? The Need for Gathering Places: a Case Study of the Warsaw Suburbs, Poland

Most suburbs in Poland serve as bedroom communities for large cities and are characterised by anonymity and superficial interpersonal relations. Public space in these suburbs is reduced to a space of flows. The objective of this paper was to examine what kind of places function as suburban gathering places and to identify the needs for the use of such places. The studies were conducted in two suburban settlements Józefosław and Julianów (Warsaw metropolitan region), based on questionnaires, in-depth interviews with the residents and site visits focused on how the spaces of both settlements were developed. Our study results confirm the thesis that some characteristics of classic non-places can be found in numerous suburbs in Poland that lack attractive publicly-accessible gathering places. As evidenced by our studies, the function of local gathering places is filled primarily by homes and gardens, i.e. places where interpersonal contacts are carefully selected. The preferred leisure activities are those that do not require establishing interpersonal relations (e.g. physical activity and contact with nature). Our survey indicates that young people are the only group that spontaneously creates their

Streszczenia

Problemy

Analizy krajobrazu wsi z wykorzystaniem materiałów historycznych na przykładzie wsi podmiejskich Wrocławia

W ostatnich latach krajobraz wsi ulega intensywnym przemianom. Co zrobić, aby wieś zachowała tradycyjny charakter, jednocześnie spełniając współczesne standardy i zapewniając mieszkańcom odpowiednią jakość życia? To pytanie, na które szybko trzeba znaleźć odpowiedź. Ważne, aby nie zaprzepaścić i wykorzystać w przyszłych wizjach rozwoju zachowany jeszcze w wielu miejscach specyficzny krajobraz wiejski, stanowiący o różnorodności regionalnej. W podejmowaniu decyzji mogą być pomocne analizy wizualne miejscowości, porównywane z historycznymi materiałami kartograficznymi, ikonograficznymi i wspierane piśmiennictwem. Wszystkie te informacje pozwalają zrozumieć dawną wieś i jej potencjał tkwiący w krajobrazie. W artykule zaprezentowano próbę analiz krajobrazu wsi w tym kontekście na przykładzie miejscowości położonych w pobliżu Wrocławia.

Liliana Serafin, Irena Niedźwiecka-Filipiak

Klasyfikacja cech przestrzennych terenów nadrzecznych wpływających na zachowania rekreacyjne i antyspołeczne użytkowników wraz z propozycjami przekształceń

Wrocław nazywany jest miastem stu mostów. Położony nad rzeką Odrą i czterema jej dopływami stanowi jedno z najbardziej zaludnionych i największych miast w Polsce.

Tematyka artykułu skupia się na terenach zieleni zlokalizowanych nad wodą, które często bywają miejscami rekreacji dziennej mieszkańców. Jak każdy tego typu obszar, również i te nadrzeczne posiadają cechy przestrzenne sprzyjające zarówno zachowaniom rekreacyjnym, jak i antyspołecznym.

Głównym celem pracy było wybranie i scharakteryzowanie tych cech na przykładzie wybranych terenów nadrzecznych Wrocławia, na podstawie badań terenowych, oraz ich ocena możliwa dzięki analizie literatury przedmiotu. Opisano i zestawiono cechy przestrzenne rekomendowane (sprzyjające zachowaniom rekreacyjnym), nierekomendowane (sprzyjające zachowaniom antyspołecznym, niesprzyjające zachowaniom rekreacyjnym) oraz kontrowersyjne (sprzyjające zacho-

waniom rekreacyjnym i antyspołecznym). Wskazano najważniejsze rekomendacje przestrzenne do podniesienia bezpieczeństwa terenów nadrzecznych.

Karolina Anwajler, Aleksandra Lis

Suburbia jako nie-miejsca? Problem zapotrzebowania na miejsca spotkań na przykładzie suburbiów Warszawy

W warunkach polskich większość suburbiów to sypialnie wielkich miast odznaczające się anonimowością, powierzchownością kontaktów międzyludzkich, gdzie przestrzeń publiczna ogranicza się do przestrzeni przepływów. Celem artykułu było zbadanie, jakie rodzaje miejsc pełnią funkcje miejsc spotkań na terenie suburbiów oraz identyfikacja potrzeb w zakresie korzystania z tego typu miejsc. Badania przeprowadzono na terenie dwóch miejscowości suburbannych Julianowa i Józefostawia (obszar metropolitalny Warszawy). Badania zrealizowano na bazie ankiet, wywiadów pogłębionych z mieszkańcami oraz wizji lokalnych ukierunkowanych na sposób zagospodarowania przestrzeni obydwu miejscowości. Wyniki badań potwierdzają tezę, że w suburbiach pozbawionych atrakcyjnych ogólnodostępnych miejsc spotkań możemy odnaleźć niektóre cechy klasycznych nie-miejsc. Jak wykazały badania, funkcję lokalnych miejsc spotkań

own gathering places in the suburbs. Despite the apparent unwillingness to socialise with other residents, most respondents actually wish for authentic public spaces.

Agnieszka Kępkowicz, Dorota Mantey

Presentations

Recreational Spaces in a Housing Complex of Szczepin Wrocław – Analysis of the Land Use, its Users and their Forms of Activity

Urban space has many functions, one of which is recreation, both active and passive. Areas designated for recreation are important for local communities, especially when they are in immediate surroundings of their residence. This research work refers to the survey conducted into the land management of the recreational areas within a Wrocław housing estate of 70–80s of XX century. The main aim was to identify the recreational areas existing in the district, their availability and condition of their facilities. The data collected was obtained mainly from field work and review of the subject literature. What was performed next was the analysis of the users and forms of activities offered and the ones most frequently selected within the study area. In order to obtain the necessary data, there had to be made observations of the area and interviews with

its inhabitants. The collected data was then summarized in diagrams, and for selected objects catalogue cards were collected characterizing in detail the recreational area under study.

Anna Podolska, Aleksandra Dul

Why Houses of Former Manor Farm Workers in Greater Poland Need to be Protected

This paper undertakes the subject of protection of the houses of manor farm workers preserved in the rural landscape of Greater Poland. Residential buildings of the former manor farm hands since the beginning of their existence had had a significant effect on creating the image of a Greater Poland village. This resulted both from their distinctive architectural design, as well as their specific location in rural layout systems. Their specific architecture is the result of a modular interior layout (regardless of the number of apartments located in one building), and their location – of their function performed in the structures of the manor. Unfortunately, the unique and picturesque at the same time “little streets” flanked on one or both sides with houses of the former farmhands are now with every single day losing their original appearance. This condition is commonly caused by modernization works carried out in individual dwellings, as well as insulation works conducted on a large scale in recent years. As a result of this type of action most of the ar-

chitectural detail becomes obscured or is completely removed. In order to avoid further destruction of the historical architectural substance it is imperative to develop as soon as possible the principles of conduct during renovations at studied group of architectural objects and take actions aimed at raising the awareness of their inhabitants.

The main aim of this study is to draw attention to the contemporary dangers threatening the study group of buildings, frequently resulting from the ignorance of their current users, but above all to preserve the buildings of historical value in their best possible condition so that for decades they can give testimony to the rural cultural heritage *in situ* in villages of Greater Poland.

Renata Gubańska

pełnią przede wszystkim domy i ogrody, a więc miejsca, gdzie następuje selekcja kontaktów interpersonalnych. Aktywnościami preferowanymi w czasie wolnym są te, które można realizować bez potrzeby nawiązywania kontaktów międzyludzkich (m.in. aktywność fizyczna i kontakt z przyrodą). Jak wynika z badań, grupą która w sposób spontaniczny kreuje swoje własne miejsca spotkań na terenie suburbium, jest młodzież. Większości respondentów mimo zauważalnego braku chęci integracji z innymi mieszkańcami zależy jednak na istnieniu autentycznych przestrzeni publicznych.

Agnieszka Kępkowicz, Dorota Mantey

Prezentacje

Przestrzenie rekreacyjne na osiedlu mieszkaniowym Szczepin we Wrocławiu - analiza stanu zagospodarowania, użytkowników i form aktywności

Przestrzeń w mieście posiada wiele funkcji, jedną z nich jest rekreacja – zarówno czynna, jak i bierna. Tereny te mają duże znaczenie dla lokalnej społeczności, szczególnie kiedy znajdują się w bezpośrednim otoczeniu miejsca zamieszkania. Pra-

ca dotyczy analiz zagospodarowania terenów rekreacyjnych na wrocławskim osiedlu mieszkaniowym z lat 70.–80. XX wieku. Za główny cel obrano określenie rodzaju terenów rekreacyjnych występujących na osiedlu, ich dostępność oraz stan wyposażenia. Zebrane dane pozyskano głównie poprzez prace terenowe oraz przegląd literatury tematu. Ponadto przeprowadzono analizę użytkowników i form aktywności oferowanych i wybieranych najchętniej w granicach osiedla. Posłużyły do tego wizje terenowe oraz wywiady z mieszkańcami osiedla. Zebrane dane zestawione zostały na wykresach, a w przypadku wybranych obiektów powstały karty katalogowe, szczegółowo charakteryzujące dany teren rekreacyjny.

Anna Podolska, Aleksandra Dul

Dlaczego wielkopolskie domy dawnej służby folwarcznej należy chronić

Praca podejmuje temat ochrony folwarcznych domów pracowniczych zachowanych w krajobrazie wsi wielkopolskiej. Budynki mieszkalne dawnej służby folwarcznej od początku swojego istnienia wpływały znacząco na kreowanie wizerunku wielkopolskiej wsi. Wynikało to zarówno z ich charakterystycznego opracowania kostiumu architektonicznego, jak i specyficznego umiejscowienia w układach ruralistycznych. Swoista architektura jest

wynikiem modułowego rozplanowania wnętrz (niezależnie od liczby mieszkań znajdujących się w jednym obiekcie), a lokalizacja – pełnionej funkcji użytkowej w strukturach folwarcznych. Niestety, specyficzne, a jednocześnie malownicze „uliczki” obudowane jedno- lub dwustronnie domami dawnej służby folwarcznej z każdym dniem coraz bardziej tracą swój pierwotny wygląd. Stan taki jest spowodowany powszechnie przeprowadzanymi pracami modernizacyjnymi poszczególnych lokali mieszkalnych, a w ostatnich latach wzmocnionymi termoizolacjami budynków. W efekcie tego typu działań większość detali architektonicznych zostaje zastąpionych albo całkowicie usuniętych. W celu uniknięcia dalszego niszczenia historycznej substancji architektonicznej należy jak najszybciej opracować zasady postępowania obowiązujące w trakcie remontów na omawianej grupie obiektów i podjąć działania uświadamiające ich mieszkańców.

Zasadniczym celem pracy jest zwrócenie uwagi na współczesne niebezpieczeństwa zagrażające omawianej grupie budynków, często wynikające z nieświadomości jej obecnych użytkowników, ale przede wszystkim na zachowanie domów o wartościach historycznych w jak najlepszym stanie, aby przez kolejne dziesięciolecia stanowiły świadectwo wiejskiego dziedzictwa kulturowego *in situ* we wsiach Wielkopolski.

Renata Gubańska